

Nižší šlechta v českém státě a Uhrách na přelomu 13. století ve světle písemných pramenů

LUDMILA SULITKOVÁ

Máme-li se podrobněji zabývat tematikou vytýčenou výše, je nezbytné zodpovědět úvodem otázku, za jakých okolností probíhal ve všeobecnosti v obou středověkých státech proces utváření se šlechty, a to vyšší i nižší, jako uzavřené sociální skupiny se svými výraznými vnějšími i vnitřními znaky. A protože tento proces vrcholí v 2. pol. 13. stol. (v Uhrách dokonce již o něco dříve), pro něž máme již dostatek písemných pramenů demonstrativně jej dokumentujících, pokusíme se v dalším o přehledné zhodnocení faktů, jež v tomto směru uvedené prameny, a z nich pak především panovnické listiny, tohoto období skýtají.

Genezi šlechty¹ jako stavu je třeba sledovat v úzké souvislosti s vývojem lenního zřízení v českém státě a Uhrách, neboť předci pozdějších známých šlechtických rodin pocházejí nejen ze staré rodové aristokracie,² ale též — a v Čechách dokonce převážně — z knížecích družiníků³ vytvářejících v dalším vývoji tzv. úřednickou šlechtu. V počátečním období bylo zřejmě běžné odměňování družiníků naturálními dary a penězi, avšak s postupným upevňováním se feudalismu, a tím tedy i lenního systému, dochází k jejich pravidelnému odměňování pozemky i s lidmi na nich osedlými — dostávají tedy léna (feuda) jako tzv. výsluhy. S tímto jevem se setkáváme v českých zemích⁴ i Uhrách⁵ již na přelomu 10. a 11. stol. Některým členům družiny byla jako léna udělována i správa hradů, jiným pak jako tzv. „beneficia“ i různé dvorské úřady. Zatímco v Čechách se dlouho udržovala prvotní zásada lenního systému, že totiž všechna tato obdarování měla jen dočasný charakter a závisela zcela na vůli panovníka, v Uhrách lenní vztahy trvaly jen krátce a brzy se prosadilo, snad již v 11. stol., dědičné vlastnictví půdy, což bylo nepochybně neobyčejně pozitivním stimulem pro vývoj šlechty, která se zde též dříve než v Čechách diferencuje na nižší a vyšší. Oprávněně můžeme usuzovat, že alodiální majetky drželi v Uhrách v 11. stol. už i menší feudálové.⁶

Vývoj šlechtického stavu v obou středověkých státech byl tedy v zásadních rysech podobný, v Uhrách však rychlejší. Odlišným je též to, že koncem 12. stol., kdy se v Čechách začínají nejvíce prosazovat příslušníci svrchu zmíněné úřednické šlechty, která se po prosazení obecné zásady dědičnosti lén mění v novou rodovou aristokracii, v Uhrách se v řadách šlechty setkáváme častěji i s příslušníky staromaďarské kmenové aristokracie.⁷

Spolu s pozemkovou držbou si šlechta na základě četných imunit a částečně i neoprávněným způsobem získávala plnou kontrolu nad svými poddanými, včetně soudní pravomoci a svým snažením se tak pomalu stávala výraznou protiváhou moci panovníkovy, jehož bývalé svrchované pozemkové vlastnictví

se neustále ztenčovalo a tím v přímé závislosti docházelo i k poklesu jeho politické moci.

Své politické ambice začíná šlechta uplatňovat v obou zemích poznenáhlu již od počátku 13. stol., přičemž v Uhrách získává už i nižší šlechta právní záruky svého vzestupného vývoje vydáním Zlaté buly Ondřeje II.⁸ Výraznější protiváhou panovníkovy moci se šlechta stává ale shodně v uherském státě i v Čechách až od 2. pol. 13. stol. Jako samostatný politický činitel vystupuje šlechta v českých zemích od 80. let 13. stol. na zemských sněmech.⁹ Jinou důležitou institucí šlechty kromě zemských sněmů se stal zemský soud¹⁰ a při něm založené tzv. zemské desky¹¹ zaručující písemnou fixaci převodů nemovitého šlechtického majetku. I když v Uhrách koncem 13. stol. též neobyčejně stoupá váha zemských sněmů, instituce zemských desk zde zůstala zcela neznáma. Co se soudnictví týče, panuje v jeho orgánech daleko větší pestrost než v českých zemích a až do doby Anjouovců si šlechta často své spory řeší interně, kromě těžkých zločinů.¹²

Je-li zároveň pro obě země charakteristický vyostřující se konflikt mezi panovníkem a šlechtou o účast na vládě, přesto v Čechách se jednotlivým panovníkům dařilo více prosadit centralizační snahy a nedocházelo zdaleka k takovým protiprávním úchvatům ze strany šlechty jako v Uhrách, kde velký podíl na vládě, a to zvláště v obdobích, kdy pozice krále byla vážněji otřesena, získalo několik předních magnátských rodů. Zde však proti těmto velmožům již samostatně vystupuje i nižší šlechta, která dokonce na základě konstituce posledního Arpádovce Ondřeje III. z r. 1298 získává poprvé i převahu nad magnáty,¹³ když již předtím se její postavení značně zlepšilo obnoveným potvrzením zmíněné Zlaté buly Ondřeje II. privilegiem Bely IV. z r. 1267.¹⁴ Neobyčejný význam pro posílení politické moci této šlechtické vrstvy má též postupné vytváření tzv. šlechtických stolic¹⁵ jako správních jednotek představujících kvalitativně vyšší druh politické správy v územním rámci stávajících královských komitátů. Naproti tomu v Čechách nový správní systém provincií, opírající se o větší územní celky než byly hradské obvody,¹⁶ spíše podporuje moc panovnickou.¹⁷ Vcelku však je i zde panovníkovo postavení jako svrchovaného vládce narušeno, z velké míry též jako následek samostatného vystupování šlechty v době interregna po smrti Přemysla Otakara II. Snaha po revindikaci práv neprávem zcizených koruně se jednoznačně zračí v konstituci vydané Václavem II. při příležitosti jeho korunovace 2. VI. 1297.¹⁸ Václav II. se již neubráníl tomu, aby nepřiznal v určité oblasti šlechtě právo na rovnoprávné zastoupení a rozhodování.¹⁹

Právě v tomto období dostává též proces polarizace české šlechty na vyšší a nižší vrstvu nekompromisní ráz v souvislosti se stabilizací feudální renty jako hlavního zdroje příjmů a zatímco větší feudálové získávají stále zřejmější podíl na vládě, nižší šlechta nachází hlavní pole činnosti v provinciálních soudech a sněmech.²⁰

Vidíme-li tedy jednoznačně z podaného stručného přehledu politicko-právního vývoje šlechty, že její pozice se neobyčejně posilují, a to jak v Čechách, tak i v Uhrách, v 2. pol. 13. stol., nebude jistě bez zajímavosti pokusit se dokumentovat tento vývoj, mající pevné zázemí v neustále se zlepšující hospodářské situaci této sociální vrstvy obyvatelstva,²¹ výpověďmi souvěkých pramenů s přednostním důrazem na postavení nižší šlechty. Nejspolehlivější údaje poskytuje materiál diplomatické povahy, a to především listiny královské.²² neboť, jak známo, udělení jakýchkoli donací či výsad se mohlo stát pouze za souhlasu vrchního pána v zemi, tedy panovníka.

Pro české poměry vycházíme ze souborného zpracování listin vzešlých

z královské kanceláře posledních Přemyslovců Václava II. a Václava III. z let 1283–1306.²³ Je příznačné, že v českých zemích ještě v této době převažují listiny určené církevním feudálům,²⁴ zatímco počet listin vydaných pro světské feudály je extrémně nízký.²⁵ Jedná se bez výjimky o listiny donační, přičemž udělení královské donace je základní, i když ne výslovnou podmínkou získání šlechtictví. V převážné většině případů jde navíc o listiny pro příslušníky vysoké aristokracie a jen o několika zbývajících můžeme s větší určitostí tvrdit, že byly vydány v prospěch menších šlechticů,²⁶ kteří jimi nabývají určitého, byť i malého, pozemkového majetku.²⁷ V naracích listin se vesměs uvádí, že obdarovanému se donace dostává buď na jeho žádost²⁸ nebo za jeho zásluhy, a to vždy dědičným právem (*iure hereditario* nebo *proprietatis*), někdy s výslovnou doložkou volné dispozice s darovanými statky.²⁹

Z řečeného vyplývá, že výpovědi vlastních donačních listin³⁰ určených nižším světským feudálům jsou pro jejich malou početnost dosti skoupé³¹ a proto je třeba naše poznatky doplnit i údaji listin vydaných pro jiné příjemce. Jejich rozbor byl cenný jednak v tom smyslu, že dokázal na rozdíl od uherských poměrů přetrvávání reliktního lenního zřízení i v pozdním 13. stol.³² a jednak přinesl i vícero zajímavých údajů z oblasti středověké terminologie.³³

Nejčastějším názvem používaným pro označení drobného šlechtice byl „miles“,³⁴ ovšem toto označení je nedůsledné, mnohdy bez přesnějšího stavovského rozlišení a může se pod ním skrývat jak nesvobodný klient, tak i velký feudál.³⁵ Důležitý je poznatek, že i z příslušníků nesvobodné ministeriality, udržující se v Čechách po celé 13. stol., se grupují příslušníci nižší šlechty (v pramenech označovaní též jako „milites“ či „servientes“).³⁶ Četné „milites“, jejichž základní povinností je vojenská služba, mají ve svých službách kromě panovníka i církevní instituce³⁷ a velcí magnáti,³⁸ což souvisí s rozmachem kolonizačního ruchu v této době.

V jakém vztahu jsou tito „milites“ k vladykům,³⁹ které námi studované prameny uvádějí pouze dvakrát,⁴⁰ nemůže pro nedostatek porovnávacího materiálu zodpovědně posoudit. Z obsahového rozboru těchto pramenů ovšem jednoznačně vyplývá, že i termín „wladicones“ označuje nižší šlechtu a že byl vytvořen s největší pravděpodobností už se záměrnou snahou po přesnějším stavovském rozlišení jednotlivých vrstev obyvatelstva a k nahrazení nepřesného označení „milites“ pro stále více se stabilizující vrstvu nižších feudálů. I tyto vladyky nacházíme v službách velmožů, a to s vlastními dědičnými državami.⁴¹

Víme-li, že v souvislosti s kolonizační činností⁴² jsou poslední desetiletí 13. stol. též dobou velikého stavebního rozmachu šlechty,⁴³ která si buduje nová sídla-hrady a podle nich ustaluje i své rodové predikáty, je pro nás zajímavý doklad o vystavění dřevěné tvrzky nižším šlechticem.⁴⁴ Děje se tak na donační půdě, obnášející dvě popluží, což je nejnižší nám z této doby známá panovníkem udělovaná výměra země.⁴⁵

Vcelku tedy možno konstatovat, že nižší šlechta, vlastníci menší dědičné pozemkové majetky, se v Čechách konstituovala z řad bývalých svobodných bojovníků, nesvobodných i svobodných služebníků a jistě též, jak dlužno předpokládat, ze zchudlých odnoží vyšší šlechty.

V Uhrách byl její vývoj rychlejší, ale též složitější a její podíl na vládě byl daleko markantnější. Již výše jsme se zmínili o konstitučních dekretech Ondřeje III. z r. 1291⁴⁶ a 1298,⁴⁷ jejichž zákonné články obsahují především nařízení k revindikaci neprávem rozchvácených královských majetků. K tomu má být panovníkovi proti vůli mocných magnátů⁴⁸ nápomocna nižší šlechta,⁴⁹ které se dokonce poprvé na sněmu r. 1298 podařilo vytlačit z rozhodování barony.⁵⁰

Listinná produkce královské kanceláře tohoto období je několikanásobně vyšší než produkce kanceláře české⁵¹ a charakteristickým rysem je neobyčejně vysoký počet listin určených pro světské feudály,⁵² z nichž pak více než čtvrtina byla vydána v prospěch nižší šlechty.⁵³ Kromě běžných donačních listin se v materiálu uherské kanceláře setkáváme i s listinami nobilitačními, jimiž jsou osoby nižšího postavení povyšovány do šlechtického stavu, přičemž předpokladem k tomu je držba pozemkového majetku. Donace jsou udíleny i menším feudálům výlučně dědičným právem (*iure perpetuo*), na rozdíl od formuláře českých panovnických listin jsou však narace donačních listin velmi zevrubné a detailně vypočítávají zásluhy obdarovaného v královských službách.⁵⁴ Nejmenším udělovaným majetkem byla stejně jako v Čechách v této době zem o výměře 2 popluzí.⁵⁵ Z takového množství listin jsme samozřejmě mohli vytěžit více údajů dokumentujících genezi a v dalším vývoji pestřejší rozrůznění nižší šlechty než v českých zemích.

Nejčastěji se v královských listinách našeho období setkáváme s terminologickým označením „*iobagiones castri*“ a „*fili iobagionum*“. Termín „*iobagio*“ je velmi široký a ve všeobecnosti pod ním chápeme jakoukoli, ať již svobodnou či nesvobodnou osobu vázanou feudálním služebním poměrem vůči osobě mocensky i společensky nadřazené.⁵⁶ Početná vrstva *iobagionů* se člení dále na dvě velké skupiny, přičemž jen příslušníky prvé z nich můžeme označit pojmem vazali (jedná se o osoby svobodné a mocensky významné), zatímco druhou tvoří příslušníci svobodné i nesvobodné ministeriality.⁵⁷ Z podrobného studia pramenů vyplývá, že termín „*iobagio*“ je třeba skutečně chápat v pohyblivém významu, neboť své *iobagiony* měl jak král – nejčastěji ve službách hradů – ale i významnější církevní instituce,⁵⁸ výše postavení světští feudálové⁵⁹ a jsou známy i doklady na *iobagiony* taverníků.⁶⁰ Znamená to tedy, že při jejich všeobecném posláním jejich společenské zařazení zdaleka nebylo stejné a bylo ovlivněno postavením toho kterého zeměpána.⁶¹

Prameny narativní⁶² i diplomatické povahy⁶³ dovoluují sledovat v podstatě trojstupňový proces vedoucí ke vzniku *iobagionského* rangu – od nesvobodného přes libertina k *iobagionovi*, přičemž vzestupného postavení se jednotlivcům dostávalo buď za zásluhy nebo za výkupné.⁶⁴ Listinný materiál konce 13. stol. už odráží postupný rozklad sociální vrstvy *iobagionů*, a to směrem nahoru i dolů. Zatímco jejich hlavní část představuje nižší složku šlechtického stavu, některým se dostává od panovníka cti bojovat přímo v jeho vojsku a jsou povyšováni do „*collegia nobilium*“⁶⁵ či mezi „*servientes regis*“,⁶⁶ někteří klesají na úroveň blížící se pozdějším prostým poddaným.⁶⁷

Vnitřně diferencování byli i v našem materiálu nejčastěji se vyskytující hradští *iobagioni* (*iobagiones castri*).⁶⁸ O těchto se předpokládá, že byli původně svobodnými maďarskými bojovníky,⁶⁹ jimž byla svěřována ochrana královských hradů a kteří na půdě patřící k hradu žili zpočátku v občinných vztazích s dříve usedlým slovanským obyvatelstvem. Od konce 12. stol. ale stále častěji docházelo k vyčleňování částí této společné půdy *iobagionům* do dědičného vlastnictví.⁷⁰ Listiny konce 13. stol. dokládají výskyt a působení hradských *iobagionů* ve všech župách tehdejšího uherského státu. Byli povinováni vojenskou službou a kromě státní daně neplatili žádné poddanské dávky.

S podobným vnitřním členěním se setkáváme i u vrstvy tzv. synů *iobagionů* (*fili iobagionum*),⁷¹ o nichž se v dosavadní literatuře předpokládalo, že jsou skutečnými syny prvně jmenovaných. Z nejnovějších výzkumů v této oblasti však vyplývá, že tito s největší pravděpodobností představují jen jakousi hodnotně nižší a vývojově pozdější vrstvu vlastních *iobagionů*.⁷² Od začátku 13. stol. vystupují paralelně s vlastními *iobagiony* v různých župách uherského

státu, v materiálu námi zkoumaném z konce 13. stol. se však s nimi setkáváme pouze na území nejpozději kolonizovaného zvolenského dominia⁷³ a na Spiši.⁷⁴ Tento fakt a zároveň i to, že nám není znám žádný doklad na postup synů iobagionů mezi vlastní iobagiony⁷⁶ se zdá potvrzovat předpoklad, že se jedná skutečně o vývojově pozdější vrstvu suplující základní funkce postupně se rozkládajícího stavu iobagionů.

Z panovnických listin námi sledovaného období se dozvídáme, že „filii iobagionum“ jsou v oblastech zvolenského dominia a na Spiši vlastníky menších donačních majetků a jsou povinováni vojenskou službou v čase války. V nobilitačních královských listinách jsou eximováni „a primitiva condicione“ či „de medio populorum“, přičemž ve dvou případech listiny obsahují i zajímavý doklad o původním občinném užívání půdy s ostatními populy, z níž je nobilitovanému část o výměře 2 popluží dána do dědičného vlastnictví.⁷⁷

Mezi příslušníky nižší šlechty třeba též počítat četné servienty, jejichž postavení by podle výpovědi našich listin konce 13. stol. v podstatě odpovídalo postavení předchozích vrstev, neboť právě tak jejich hlavní povinností byla vojenská služba — ovšem přímo ve vojsku králově —, neplatili poddanské dávky a vlastnili dědičný majetek, jehož nejmenší rozloha činila dvě popluží.⁷⁸ Zdá se však, že v současné společnosti představovali o něco vyšší stupeň v rámci nižší šlechty, neboť se v našem materiálu setkáme s případy, kdy termín „serviens“ je postaven naroveň pojmu „nobilis“,⁷⁹ zatímco iobagioni nebo synové iobagionů se do tohoto stavu oficiálně dostávají teprve na základě královské nobilitace.⁸⁰ Navíc jsou známy i přímé doklady, jak jsme uvedli výše, o převodu iobagionů do stavu králových servientů.⁸¹ Představují pestrou směsicí jak etnicky,⁸² tak podle původu,⁸³ přičemž podobně jako v českých zemích nacházíme mezi touto ministerialitou v 13. stol. i osoby původně nesvobodné. Servienti s donačními dědičnými majetky se vyskytují často i ve službách velkých feudálů.⁸⁴

Vlastníky menších donačních majetků bezprostředně závislými na králi byli zřejmě i „milites“,⁸⁵ s nimiž se však setkáváme v našem pramenném materiálu pouze sporadicky. Z jednoho z údajů vyplývá ale zajímavý poznatek, že v nejužším okruhu panovníkových služebníků plnili tytéž funkce jako v českých zemích — účastnili se totiž z pověření krále jako tzv. královští lidé převodů nemovitého šlechtického majetku.⁸⁶

Víme-li, že 2. pol. 13. stol. je v Uhrách, podobně jako v českých zemích, též dobou mocného rozmachu šlechtické kolonizace, která zasahuje především řidčeji osídlené lesní oblasti středního Slovenska, pak není bez zajímavosti údaj listiny vážící se k r. 1291 a dokládající obývání dědičné tvrzky (turris hereditaria) menším šlechticem,⁸⁷ z níž se ale nedozvídáme nic bližšího o použitém stavebním materiálu.

Z podaného přehledu tedy vyplývá, že ač v zásadě platí pro uherské poměry totéž schéma, jako pro české, že se totiž příslušníci nižší šlechty konstituovali ze svobodných bojovníků, svobodných i nesvobodných služebníků a zchudlých příslušníků vyšší šlechty,⁸⁸ vnitřní diferenciací nižší šlechty je v Uhrách nepoměrně různorodější, přičemž kategorie nejpočetněji zastoupených „iobagionů“ a „synů iobagionů“ jsou výlučně specifickým uherského vývoje. Pro příslušníky nižší šlechty se v obou státech shodně setkáváme s označením „miles“ a „serviens“, zatímco termín vladyka zaznamenávají pouze české prameny.

Držitelé menších pozemkových majetků jsou v Uhrách formálně uznáni za příslušníky šlechty už vydáním Zlaté bula Ondřeje II., jejíž obdoba pro české poměry 13. stol. neexistuje. Písemné prameny 2. pol. 13. stol. zde zachycují

stále nápadnější rozlišení šlechty na dva základní stupně, přičemž nižší šlechta na sklonku 13. stol. získává poznamenáhlý výraznější podíl na vládě, který je nejmarkantnější za panování posledního Arpádovce Ondřeje III. V Čechách vystupuje šlechta v průběhu 13. stol. jednotněji, k výraznější diferenciaci postupně se vytvářejícího šlechtického stavu na vrstvu nižší a vyšší dochází až v posledních desetiletích 13. stol., což zároveň znamená, že nižší šlechta zde nemá zdaleka takovou možnost ovlivňovat usnesení ústřední vlády jako v Uhrách, už i vzhledem k celkové větší konzolidovanosti a centralizaci českého státu v daném období.

Poznámky

- 1 Z české historiografie se speciálně problematikou původu šlechty zabývá pouze dnes už zastaralá monografická práce St. Zháněla. Viz Zháněl, St.: *Jak vznikla staročeská šlechta*, Brno 1930. Přehledně jsou tyto otázky zpracovány i ve všech starších a novějších syntézách ze starších českých dějin. V marxistické historiografii existují zatím k této tematice jen menší dílčí studie. V maďarské či slovenské historiografii se tomuto tématu zatím nedostalo samostatného monografického zpracování, ale velkou pozornost věnují těmto otázkám marxističtí historikové maďarští i slovenští v rámci širěji koncipovaných prací o vývoji feudalismu v Uhrách a skladbě feudální společnosti. Viz Molnár, E.: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig I, II. vyd.*, Budapest 1949; Lederer, E.: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*, Budapest 1959; Táž: *Štruktúra uhorskej spoločnosti v ranom stredoveku*, *Historický časopis* (dále jen HČ) 8, 1960, 509–525; Györffy, Gy.: *A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig*, *Századok* 92, 1958, 12–87, 565–615; Kučera, M.: *Slovensko po páde Veľkej Moravy*, Bratislava 1974; Týž: *Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska v 10.–12. stol.*, HČ 13, 1965, 1–52.
- 2 Již v samých počátcích vytváření se obou uvedených raně středověkých centralizovaných „států“ dochází k expropriaci velké části starých rodových majetků. Kromě toho se majetky staré rodové šlechty zmenšovaly i dělbou mezi dědici a úmrtím bez potomků, takže i tato aristokracie se musela snažit o získávání nových majetků s vědomím panovníka. V Uhrách též navíc staromaďarskou rodovou šlechtu v době „po zaujetí vlasti“ vytlačují z jejích pozic četní příslušníci cizích šlechtických rodů, neboť sama původně pastýřská staromaďarská společnost nebyla schopna tak rychle se přizpůsobit trendu vývoje nastupujícímu v ostatních středověkých státech. Srv. i pozn. 7.
- 3 Družina byla sborem bojovníků, doprovázejících knížete a později krále při téměř nepřetržitých vojenských výpravách, která kromě vojenské funkce plnila i řadu jiných, které možno označit jako primitivní veřejnou správu.
- 4 Fiala, Zd.: *Přemyslovské Čechy*, Praha 1965, s. 35, 36.
- 5 Kučera, M.: *Sociálna štruktúra*, s. 33. Týž: *Slovensko*, s. 351 n.
- 6 Projevuje se to již v zákonících krále Štefana a Kolomana. Pro zvláštní ráz uherského lenního systému se v uherské právní terminologii obyčejně používá termínu „donační systém“. Nově získané majetky byly svobodně děditelnými i zcizitelnými. Knížecí hrady zůstávají ale i v Uhrách dlouhou dobu pouze ve správě odměněných družiníků a nikoli v dědičném vlastnictví. Se snahou jejich správců zajistit i pro své syny když už ne dědičnost funkce, tak alespoň společenského a majetkového zařazení, se setkáváme už od začátku 13. stol. V Čechách se za kodifikaci dědičného práva k půdě považují statuta Konráda Oty, jejichž interpretace jednotlivými badateli je však nejednotná. S nejskeptičtějšími názory v otázce, zda skutečně jimi měla být uzákoněna dědičná držba pozemkového majetku, vystoupil nejnověji St. Russocki. Viz Russocki, St.: *Z badań nad czeskim systemem beneficjalnym*, *Czasopismo prawnohistoryczne* 23/1, 1971, 33–46. Listi-

ny první pol. 13. stol. však již stále více se prosazující trend držby alodiálních majetků nesporně potvrzují. Zcizování služebních lén bývalo v tomto období a později ještě častěji korunováno úspěchem. Na druhé straně se ale ještě dlouho v 13. stol. setkáváme s doklady o udělování lén a známy jsou i speciální lenní listiny olomouckého biskupa Bruna. Viz Sovadina, M.: Lenní listiny biskupa Bruna, Sborník archivních prací (dále jen SAP) 24/2, 1974, 426–460; Bakala, J.: K počátkům lenního zřízení v českém státě, Slezský sborník 57, 1959, 378–388.

- 7 Takovými byli např. rody Aba, Ratolth, Csák, Ákos, Bors. Vzhledem k zaostalosti staromaďarské společnosti v porovnání se západoevropskými zeměmi se v předcházejících stoletích značně prosadili ve vládnoucí vrstvě rytíři cizího původu. Viz Molnár, E.: A magyar társadalom, s. 290.
- 8 Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae (dále jen CDS1) I, č. 270. Jí byli za příslušníky šlechtického stavu uznáni i menší držitelé půdy. Že šlechta měla jistou politickou váhu už i v Čechách začátkem 13. stol., dokazuje privilegium Přemysla Otakara I. o svobodách církve z r. 1222, Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae (dále jen CDB) II, č. 212.
- 9 Poprvé r. 1281.
- 10 Zemský soud byl založen původně jako instituce královská, na níž však v době mezivládí po smrti Přemysla Otakara II. převládl vliv feudálů, a to hlavně nižších, takže později zde panovník vystupuje vždy už jen jako „primus inter pares“. Fiala, Zd.: C. p., s. 174.
- 11 Zemské desky v Čechách byly vedeny již od 80. let 13. stol., na Moravě v řadě brněnské a olomoucké od r. 1348. Zatímco moravské zemské desky jsou zachovány od počátku souvisle, české byly téměř zničeny za požáru r. 1541. Zachoval se z nich pouze půhonný kvatern z let 1316–1320 zaznamenávající předvolání (půhony) před zemský soud. Převody nemovitého majetku (svobodných statků) feudálů byly zaznamenávány do desk zvaných trhové.
- 12 Jinak kompetenčně její záležitosti spadaly pod palatina, zemského soudce jako prvního soudce královské kurie a někdy – pouze z pověření panovníka – i kancléře. Viz Bidovský, E.: Orgány stredovekého súdnictva v Uhorsku 1000–1526, Slovenská archivistika (dále jen SA) 8/2, 1973, 92–116. Některé soudní případy řešily i vybrané církevní instituce, jak vyplývá z dochovaného varadiňského registru. Karácsonyi, J.-Borovszky, S.: Registrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum, Budapest 1903.
- 13 Centralizační snahy byly v Čechách úspěšnější než v Uhrách i proto, neboť už od počátku vlády Ondřeje III. jako posledního představitele dědičné arpádovské dynastie bylo jasné, že vyvstanou po jeho skonu nástupnické problémy, z čehož se magnáti snažili vytěžit co nejvíce ve svůj prospěch. Z téhož důvodu též dochází k užšímu sepětí nižší šlechty s králem.
- 14 Potvrzení Zlaté buly Belou IV. bylo ovlivněno jeho stísněnou situací v boji o moc se synem Štefanem a tedy zákonitě i snahou získat co nejvíce straníků.
- 15 Do jeho čela jmenoval král sice župana (comesa), jehož familiárem byl podžupan, ale čtyři (ne vždy a všude) další výkonní úředníci (iudices nobilium) byli ustanovováni z řad stoličné šlechty.
- 16 Královské komitáty představovaly i v Uhrách větší územní celky než byla hradní županství.
- 17 V čele provincií stáli dva „popravci“ (iudices provinciae, iusticiarii) jmenovaní sice z řad vyšší šlechty, ale podřízení přímo panovníkovi. Moc šlechty jako celku vzrůstala dále v obou zemích od začátku 14. stol. po vymření dědičných dynastií Přemyslovců a Arpádovců. V Čechách je toho svědectvím předložení požadavků šlechty Janu Lucemburskému a jeho potvrzení těchto inauguračními diplomy r. 1310 a 1311. Od r. 1318 dokonce přestal být král největším feudálem v zemi, stal se jen formálním představitelem vlády (na vše byl nutný i souhlas panské rady). Viz Fiala, Zd.: C. p., s. 198. V Uhrách magnu chartu uherské šlechty představuje zlatá bula Ludvíka Anjouovského z r. 1351.
- 18 Tou se nařizuje předložení všech donačních listin a jiných privilegií a jejich obnovení pod novou královskou pečeti.

- 19 Jeho panství se dělilo na tzv. „dominium speciale“ a „dominium generale“. Zatímco první představovalo komplex jeho přímé královské moci nad vlastními zbožími, hrady, městy, kláštery a regály, pro druhé — obecné panství —, které zahrnovalo jeho práva jako krále nad všemi ostatními Čechy a Moravany, byl odkázán na spolupráci se šlechtou. Fiala, Zd.: C. p., s. 179, 180.
- 20 Šusta, J.: Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300–1308, Praha 1917, s. 169. K zásadnímu oddělení pánů od zemanů a vladyků dochází však až v 2. pol. 15. stol.
- 21 K tomu přispívá velkou měrou cílevědomá kolonizace, prováděná v 2. pol. 13. stol. již převážně feudály a zasahující v Čechách především pohraniční pralesy, v Uhrách pak hlavně pralesy rozkládající se na území dnešního středního Slovenska.
- 22 Je nesporné, že mnoho důležitých faktů v tomto směru přinášejí i vlastní listiny šlechtické či listiny jednotlivých významných církevních institucí. Tyto jsou však až do 80. let 13. stol. zpracovány podrobně pouze pro české země zásluhou J. Šebánka a S. Duškové (viz Šebánek, J.: Česká listina doby Přemyslovské. II. — Listina světských feudálů, SAP 6/1, 1956, 136–211), kdežto pro uherské poměry podobná přehledná studie neexistuje a tak tedy chybí možnosti srovnávacího studia. Podobně k dokumentaci vytýčeného problému by byly vhodné i výsledky rozboru papežských a císařských listin určených do Čech a Uher, ovšem zabývat se jimi podrobněji přesahuje rámec možností této studie. (Srv. i pozn. 25.)
- 23 Pojsl, M. — Řeholka, I. — Sulitková, L.: Panovnická kancelář posledních Přemyslovců Václava II. a Václava II., SAP 24/2, 1974, 261–365.
- 24 Vztah církve a státu byl v českých zemích a Uhrách odlišný. Zatímco v Uhrách si církev dříve vydobyla samostatné postavení a důsledně je i v pokročilém 13. stol. uplatňovala, v Čechách sice též získává četné výsady a imunity, avšak pod podmínkou podpory panovnické moci — vztah to obojstranně prospěšný, neboť toto spojení umožňovalo důsledněji čelit vzrůstajícímu vlivu světských feudálů.
- 25 Z celkového počtu 292 listin byli šlechtici příjemci pouhých 25 listin, z toho sedmi za dobu pouhé jednoroční vlády nezletilého Václava III., což dokumentuje jeho slabší postavení. Panovnické listiny vydané v prospěch nižších světských feudálů se vyskytují paralelně vedle listin vydávaných od 2. pol. 13. stol. stále častěji též samými menšími šlechtici. Neměl-li šlechtic svoji vlastní pečeť (anebo neměla-li tato dostatečnou právní průkaznost), dávali si příslušníci nižší šlechty své právní počiny zlistňovat na cúdě (šlechtické úřední instituce, mající větší stabilitu na Moravě než v Čechách) pod pečeti jejich úředníků (viz Šebánek, J. — Dušková, S.: Česká listina, s. 198). Pěkný příklad potvrzení donace učiněné nižším světským feudálem, vlastním ale dost značný pozemkový majetek, brněnskou cúdou z r. 1288 viz Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae (dále jen CDM) IV, č. 274 (srv. tamže, č. 272, 273).
- 26 Určit přesně, do jaké kategorie šlechty ten který příjemce spadal, je v mnoha případech obtížné, neboť většinou je uváděn pouze jménem a je-li i označen přídomkem „nobilis“, tento je příliš všeobecný a užívá se pro příslušníky vyšší i nižší šlechty obecně. Též výměra majetku, podle níž by se mohlo přesněji usuzovat na hospodářsko-společenské postavení toho kterého šlechtice, se v převážné většině případů neuvádí. U velmožů je situace jednoznačnější v tom směru, že buď bývají označeni některým z termínů charakterizujících příslušníky vysoké šlechty (comes, v starších pramenech častěji satrapa, suppanus, dominus — zejména od r. 1280, princeps, baro), buď je uvedena jejich „úřední“ hodnost (purcravius, camerarius...) anebo z predikátu vyplývá příslušnost určitého jedince k významnému šlechtickému rodu (v našem období především Vítkovci, páni z Lichtemburka, z Boskovic).
- 27 O jednu či dvě vsi se jedná v listinách z 1288 XII. 3 (need.), 1304 XI. 11, Regesta diplomatica nec non epistolaria regni Boemiae (dále jen Reg.) II, č. 2015 a z 1305 XI. 17 (need.), o pouhé ostružině pak v listině z 1306 I. 9, Reg. II, č. 2071.
- 28 Jde o tzv. systém výprosů, přičemž žádost impetranta se stává postupem doby

stále významnějším momentem, zvláště tehdy, kdy se majetky již neudělují z královského predia, ale z pozemků devolvovaných na krále tzv. právem odúmrti. Postulace je však v uherském právu ještě výraznější než v českém.

- 29 Např. v uvedené listině z 1304 XI. 11 (viz pozn. 27).
- 30 Povyšování do stavu šlechty, a to jak vyšší tak nižší, vydáním nobilitační listiny se v Čechách stalo zvykem až za vlády Karla IV. Viz Kapras, J.: Právní dějiny zemí koruny české, Praha 1913, s. 139.
- 31 Než došlo k uvedení impetranta do požadovaného majetku, vydala královská kancelář mandát kompetentním provinciálním úředníkům (beneficiárům) a později deskovému úřadu vyžadující předběžné zjištění, zda pozemek je skutečně královským majetkem a zda k němu není oprávněn někdo jiný. V kladném případě bylo současně nařízeno provedení introdukce. Tyto mandáty by jistě mohly poskytnout cenné údaje o převezech nemovitého majetku, bohužel se z našeho období nedochovaly vzhledem k tomu, že se jednalo o listiny omezené právní platnosti.
- 32 Dokladem toho je listina z 1287 III. 17 (Reg. II Ø) a zvláště listina z 1289 II. 6 (Reg. II Ø), v níž se mluví o lenním slibu (homagio). Přetrvávání lenního zřízení dokládají i vlastní listiny světských feudálů (k r. 1271 CDM IV, č. 50, k r. 1281 CDM IV, č. 183).
- 33 Podrobnější údaje jak z oblasti terminologie, tak i co do výměry a hodnoty darovaných či jinak směňovaných statků poskytují zápisy v zemských deskách, bohužel až pro pozdější období (srv. pozn. 11).
- 34 V jednoznačném protikladu proti vyšší šlechtě, baronům, se s tímto označením setkáme v listinách z 1291 IX. 1, Reg. II, č. 1552, 1289 II. 24, Reg. II, č. 2727 a 1291 X. 22 (need.), přičemž zároveň v první z nich se nečiní rozdíl mezi „miles“ a „nobilis“, právě tak jako v listině z 1305 XI. 20, Reg. IV, č. 2122, zatímco v zbývajících dvou jsou „milites“ postaveni naroveň klientům. Jako vlastník jedné vsi vystupuje „miles“ Hartman z Touškova v listině z 1299 I. 15, Reg. II, č. 2757. Bez přesnějšího stavovského rozlišení se s „milites“ setkáváme i v předcházejících desetiletích. Viz např. CDM IV, č. 48, 272, Reg. II, č. 1275.
- 35 Např. Vítek ze Švábenic se v r. 1306 uvádí jako „miles“, ač sám má četné „milites et servientes“.
- 36 To je případ Oldřicha z Křivsudova, s kterým se dvakrát (1291 VI. 17, Reg. II, č. 2734; 1292 I. 1, Reg. II, č. 1569) setkáváme jako s pověřencem královým při limitačním ochozu (vyměření) určitých majetků, přičemž ho královská listina nazývá „miles et fidelis noster“. I když tedy patřil k služební vrstvě a plnil tutéž funkci jako tzv. královští lidé (homo regius) v Uhrách, nabyt zřejmě, jsa v panovníkově oblibě, značných majetků. Tyto totiž po jeho smrti devolvovaly zpět na krále a ten je daroval svému význačnému finančníkovi Rinierovi z Florencie (listina z 1305 IV. 25., Reg. II, č. 2028, která devolvované majetky ale blíže nejmenuje).
- 37 Doklad k r. 1269 viz CDM IV, č. 23.
- 38 O tomto jejich společenském zařazení svědčí i dekret Přemysla Otakara II. asi z r. 1266 (Reg. II, č. 533, CDB I, č. 156), kde se uvádí paralelně „miles vel alicuius baronis servus“. Jakýsi Bohuš je uveden jako „miles“ mocného Oldřicha z Lichtemburku v listině Oldřichově z r. 1293 (CDM IV, č. 313). Viz i pozn. 35.
- 39 Někdy bývá v literatuře již pro 13. stol. jako ekvivalentu vladyka užito i názvu zeman. To je ovšem nesprávné, neboť pojem zeman (terrigena) znamenal v této době jakéhokoli svobodného obyvatele země. Viz Šusta, J.: C. p., s. 126.
- 40 1287 XII. 2, Reg. II, č. 1422; 1299 VIII. 1, Reg. II, č. 1841. V listinách jiných vydavatelů z posledních desetiletí 13. stol. jsme se s termínem vladyka nesetkali.
- 41 Viz pozn. 40 o listině z r. 1299 VIII. 1.
- 42 Viz pozn. 21.
- 43 V nekrálovských listinách z posledních desetiletí 13. stol. se pro tvrze nižších feudálů setkáváme s označením „munitio“ (CDM IV, č. 227 k r. 1285) či „propugnaculum“ (Reg. II, č. 1326 k r. 1284), přičemž v tomto případě jde zároveň o doklad, že se mezi nižší šlechtice dostávají i bohatí měšťané. Termín „curia“

třeba chápat zřejmě především ve významu hospodářský dvůr (CDM IV, č. 154 k r. 1278, CDM IV, č. 250 k r. 1287, CDM IV, č. 281 k r. 1289), právě tak jako i rozsahem menší „curticul-u“ (CDM IV, č. 31 k r. 1269, CDM IV, č. 42 k r. 1270, CDM IV, č. 321 k r. 1293).

- 44 Viz listina z 1303 IV. 22, Reg. II, č. 1957 — „... villam nostram... Hluk... donamus per eum et heredes suos hereditario iure inperpetuum possidendam, tali tamen condicione adiecta, quod quancumque a dicto... rehabere voluerimus villam ipsam, dabimus sibi in aliis bonis nostris... aequivalentes duas araturas et censum viginti quatuor marcarum praedictarum vel pecuniam, ... et *aedificia lignea*, quae ibidem pro sua et familiae suae conservacione construet sibi etiam persolvemus...“
- 45 Míra „popluží“ se v českém listinném materiálu tohoto období, ať již jde o různé vydavatele (jak krále, tak i světské a církevní feudály), používá pouze zřídka, daleko častěji se setkáváme s výměrou lánovou.
- 46 Jedná se v podstatě o obnovené vydání korunovačních slibů Ondřeje III. ze sněmu, který se konal již někdy začátkem září 1290 v Starém Budíně. Protože tato usnesení se nedochovala, bývají někdy mylně považovány za původní zákonné články vydané listinou z 22. II. 1291 (Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis — dále jen CDH VII/2, s. 139–147), které znovu interpretují uvedená starší nařízení z r. 1290. Viz Szabó, K.: Az 1290-diki Óbudai országgűlés végzése, Századok 18, 1884, 473–482.
- 47 CDH VI/2, s. 130–147, Kovachich, J. N.: Sylloge Decretorum Comitium Incliti Regni Hungariae I, Pesthini 1818, č. 4.
- 48 Nejodbojnějšími velmoži byli páni z Kysaku (Güssing), představující v uherských poměrech jakousi paralelu k uvedeným Vítkovcům, dále Šubičovci v Dalmácii a sedmihradský vévoda Roland se svými příbuznými.
- 49 Za tím účelem mají být v župách ustanoveni 4 zástupci z jejích řad, mající zároveň i soudní kompetenci. O existenci tohoto sboru přísedících jsou v listinách vydaných Ondřejem III. doklady ze župy novohradské (mandát z 1290–1300 X. 18, need.) a ugočské (mandát z 1290–1300 X. 13, Codex diplomaticus patrius hungaricus — dále jen CDP VIII, č. 372). Pronikání nižší šlechty do samosprávy žup neproběhlo najednou na základě dekretu, ale bylo zdoluhavým procesem, trvajícím v Uhrách cca 30–40 roků, podle toho, jaká byla v té které župě situace. Srv. i pozn. 15.
- 50 Šlechtě se ovšem zároveň podařilo dosáhnout kontroly nad rozhodováním panovníka tím, že byla ustanovena stálá královská rada, sestávající z dvou volených zástupců šlechty a dvou biskupů (z kaločské a ostřihomské provincie) a obnovující se každého čtvrt roku.
- 51 Z období panování posledního Arpádovce (1290–1301) jsme podchytili 633 listin, zatímco za delší období vlády Václava II. a Václava III. v Čechách (1283–1306) bylo vydáno pouze 292 listin.
- 52 Přímiými příjemci panovnických listin byli šlechtici v 296 případech. K tomu ovšem třeba připočítat i četné statuční mandáty, adresované sice na kompetentní věrohodná místa — vybrané kapituly a kláštery plnící v Uhrách veřejnoprávní funkce — ale týkající se ověření základních předpokladů (práva kontradicta, právoplatné vyměření) při převodu nemovitého majetku světských feudálů (srv. pozn. 31). Světští feudálové se v Uhrách stávají přednostními příjemci panovnických listin už od 30. let 13. stol. Viz Marsina, R.: Štúdie k slovenskému diplomáturu I/2, in: Historické štúdie 18, 1973, s. 11.
- 53 I když užívání stavovského označení (pro vyšší šlechtu v naší době především baro, magister, comes, ve 12. stol. též iobagio a ještě dříve princeps, primates, optimates), je daleko častější než v listinách českých panovníků a téměř důsledná je i filiace, v případě, že toto označení chybí, je mnohdy též nesnadno z výše uvedených důvodů (srv. pozn. 26) přesněji posoudit, k jaké vrstvě šlechty ten který příjemce náležel.
- 54 Zvláštností uherských listin oproti českým je též to, že v mnohých donacích

bývají na základě vykonaného limitačního ochozu uváděny podrobné metace darovaných či jinak směřovaných majetků.

- 55 Z období panování Bely IV. (1235–1270) jsou známy i menší výměry darované země. Viz Kučera, M.: C. p., s. 146 an.
- 56 Zhruba do 2. čtvrtiny 12. stol. bývali termínem „iobagio“ označováni především nejvyšší královští hodnostáři, od té doby jejich společenské postavení postupně klesá. Proto se též už v našem materiálu nesetkáváme s jejich prvostupňovým označením „iobagiones sancti regis“. Srv. pozn. 57.
- 57 V rámci stavu iobagionů se rozlišovaly nejméně dvě skupiny – tzv. „liberi sancti regis“ a „exempti“ (doklad na toto rozlišení k r. 1222 z boršodské župy přináší Gy. Györffy. Viz Györffy, Gy.: *Az Árpádkori Magyarország történeti földralza I, [A-Cs]*, Budapest 1963, s. 761) a i skupina eximovaných byla nejednotná. Viz např. doklady z let 1292 a 1293 v edici Knauz, N.: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis* (dále jen MES) II, Strigoni 1874, s. 328 a s. 248, č. 351. Pod termín „iobagio-nesvobodný“ ale nepatřily nejnížší vrstvy „populi“. Postavení iobagionů sv. krále se od postavení vyšší šlechty lišilo jen v tom, že vojenskou službu museli konat způsobem podrobněji předepsaným, což se týkalo i výzbroje. Luby, Št.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*, Bratislava 1946, s. 162.
- 58 Iobagiony vlastní např. stříhomský arcibiskup (doklady k r. 1292 a 1293 v listinách stříhomského arcibiskupa a bratislavské kapituly, MES II, č. 330 a 351) i ostríhomská (listina Ondřeje III. z 1291 IX. 25, CDP IV, č. 58, listina Ondřeje III. z 1296 VIII. 19, need.) a stolnobělehradská kapitula (listina Ondřeje III. z 1291 IX. 22, CDH VI/1, s. 112–113). Jejich základní povinností zůstává vojenská služba, v tomto případě v církevním vojsku, ale jejich postavení je zřejmě výhodnější, než v hradeckém iobagionátu, což vyplývá z výpovědi listiny z 1291 IX. 25, kde jsou jejich svobody a práva uváděna na stejné úrovni jako svobody hospitů.
- 59 Listina Ladislava IV. z konfirmace Ondřeje III. – 1284/1293, *Codex diplomaticus patriae Hungariae* (dále jen CDP-OkI.), č. 97/129, listina bratislavského podžupana a přísežných z r. 1301 (CDH VIII/1, s. 83–85), listina rábské kapituly z r. 1269, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* (dále jen CDAC) III, č. 133.
- 60 Listina Ladislava IV. z r. 1285, CDAC IV, č. 174.
- 61 Základní rozdělení iobagionů na iobagiony sv. krále a „exempti“ uvádí Gy. Györffy též v práci *A magyar nemzetségtől a vármegyéig*, s. 23, 24, 39, ve snaze dokázat, že iobagionský stav byl výplodem maďarské společnosti. Podle něho první jsou totožní s „milesy“ v zákonech krále Štefana a vytvořili tzv. rody iobagionů iobagiones a generatione), o nichž pak zmínky koncem 13. stol. mizí, neboť tito splynuli s jednotným stavem zemanstva. To je, domnívám se, poněkud zjednodušený výklad (srv. pozn. 57, 85).
- 62 Kronika Šimona z Kézy. Viz in: Szentpétery, I.: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I*, s. 193, § 96.
- 63 Listina rábské kapituly z r. 1269 (viz v pozn. 59).
- 64 Iobagionský stav podléhal donaci a mohlo se s ním disponovat, když se zachovaly jeho výsady.
- 65 1294 I. 18 (need.); 1291 VIII. 2, Sümeghy, D.: *Sopron vármegye levéltáranak oklevél-gyűjteménye I*, Sopron 1928, č. 42; 1291 VIII. 26, CDP-OkI, č. 124; 1298 XII. 23–XII. 31, CDAC XII, č. 493; 1299 před VII, 23, CDH VI/2, s. 188–190; 1300 I. 22, Palásthy, P.: *Palásthyak I*, Budapest 1890, č. 26.
- 66 V námi studovaném materiálu doklady na tento postup nenacházíme, jsou však známy doklady z listin Ladislava IV. z r. 1287 (Borsa, I.: *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I*, Budapest 1961 – dále jen RA, č. 3446) a z r. 1285 (CDAC IV, č. 174).
- 67 1291 XII. 6, CDP II, č. 16; 1293 III. 21, CDP-OkI., č. 129 a články 70 a 73 Ondřejova zákona z 1298 VIII. 5, CDH VI/2, s. 130–147. Tento proces je jednoznačnější až od pol. 14. stol. – od r. 1351, kdy Ludvík Velký sjednocuje poddanské povinnosti.
- 68 Mezi hradskými iobagiony vystupují představení v různých služebnostech – např. maior exercitus, maior praeconum, centurio, decurio (královské listiny konce

13. stol. ale tyto jejich hodnosti neuvádějí). Kromě toho se zřejmě odlišovalo postavení některých hradských iobagionů od jiných též jako celku, neboť jsou četné doklady na „nobiles iobagiones castri“, a to jak v panovníckých listinách (CDAC XII, č. 493; Palásthyak I, č. 26), tak i v listinách jiných vydavatelů (viz např. Györffy, Gy.: Földrajza I, s. 280, 431, 761), kteří zřejmě představovali vzešlý přechodný stupeň mezi iobagiony a vyšší šlechtou.
- 69 Kučera, M.: Slovensko, s. 364. Hradští iobagioni byli původně zřejmě dosazováni na hrady ve funkcích velitelů z řad vládnoucí třídy, později se konstitovali i z nižších služebních skupin na základě králových exempcí za rozličné zásluhy, především vojenské (tzv. „exempti“). Viz Lederer, E.: Štruktúra, s. 523; Rapant, D.: Drobné štúdie k slovenskému stredoveku III, Filii iobagionum, SA 9/1, 1974, s. 69. Naproti tomu E. Molnár (viz Molnár, E.: C. p., s. 290) soudí, že iobagioni byli Slované – vojenští představitelé slovanských žup. Šimon z Kézy (viz dílo citované v pozn. 62, s. 193, § 97) ve své kronice uvádí, že jsou to chudí šlechtici, kteří dostávají od krále přiděly z hradské půdy, za což v době války jsou povinováni vojenskou službou u hradu.
- 70 Kučera, M.: Sociálna štruktúra, s. 28–33; Týž: Slovensko, s. 170, 345–347.
- 71 V pramenech staršího období se setkáváme s označením „filii iobagionum s. regis“ k r. 1165 RA I, č. 3340, k r. 1214 Györffy, Gy.: Földrajza I, s. 620) i se syny iobagionů hodnostně nížeji postavenými nazývanými pouze „filii iobagionum“ (doklad na výrazné rozlišení dvou podskupin ve vrstvě iobagionů viz též ve výše uvedené listině z r. 1214). V našem materiálu konce 13. stol. doklady na syny iobagionů sv. krále (králů) nenacházíme.
- 72 Dokázal to D. Rapant v studii citované v pozn. 69. Nazývá je iobagiony „mladšími“ oproti „starším“.
- 73 Na jeho rozsáhlém území se postupně vytváří komitáty Zvolenský, Liptovský a Turčanský (v námi studovaném materiálu nevystupují synové iobagionů v Turci). Celkově je v našem materiálu 5 nobilitačních listin z nižšího stupně do stavu synů iobagionů. 1295 VIII. 1., CDH VI/1, s. 345; 1296 před VII. 23, CDH VI/2, s. 32–33; 1296 IX. 16, need.; 1296 před VII. 23, CDH VII/2, s. 251–254; 1297 III. 23, need.
- 74 1300 VII. 8, CDH VI/2, s. 245–246 i CDH VII/3, č. 96.
- 75 Model vnitřní organizace jednotlivých sociálních kategorií obyvatelstva na Spiši, která byla zasažena silnou německou kolonizační vlnou, byl zcela specifický a nemůže sloužit pro porovnávání se společenskou organizací v jiných župách středověkého uherského státu.
- 76 Synové iobagionů zřejmě též hned přecházejí do stavu nobilů, o čemž svědčí listina z 1300 VII. 8 uvedená v pozn. 74.
- 77 1296 před VII. 23, CDH VI/2, s. 32–33; 1296 před VII. 23, CDH VII/2, s. 251–254.
- 78 1292 XII. 26, Smičiklas, T.: Codex diplomaticus regni Croaciae, Dalmatiae et Slavoniae (dále jen Smičiklas) VII, č. 97; 1293 III. 27, CDAC X, č. 72; 1294 CDH VI/1, 301–303; (1298) – zmínka z konfirmace krále Zikmunda z r. 1436; 1290–1301 před I. 13, Horváth, S.: A liptói és turóczi registrum a két eredeti szöveg alapján (dále jen LTR), Történelmi Társulat, 1902, s. 33.
- 79 1300 V. 5, CDH VI/2, s. 255–256; 1297 před VII. 23, CDAC X, č. 164.
- 80 Viz pozn. 65, 73.
- 81 Viz pozn. 66.
- 82 E. Molnár (viz c. p., s. 291–292) hledá jejich jádro v staromaďarské vrstvě, která se v pozdějším vývoji (ve 12. stol.) doplnila majiteli malých donačních majetků cizího původu. V našem pramenném materiálu se vyskytují servienti Petrus Sclavus (1292 XII. 26, Smičiklas VII, č. 97) a Dominicus Ruthenus (1290–1301 před I. 13, LTR, s. 33).
- 83 V průběhu 13. stol. přijali mezi královské servienty i sedlácké a pastýřské vojáky, hradské lidi, strážce, lukostřelce i jednotlivé králové lidi. Viz Molnár, E.: C. p., s. 291–292. Ten též uvádí, že takto povýšení se sice stali šlechtici, ale bez toho, aby byli vždy dostali donační majetek. V našem materiálu existuje zajímavý

doklad o povýšení prostých nádvořníků do stavu královských služebníků – „bellatorum nobilium“ – 1297 před VII. 23, CDAC X, č. 164.

- 84 1293 VIII. 29, CDAC X, č. 74; 1296 III. 28, Kubinyi, F.: Oklevelek Hontvármegyei magán-levéltárból. Diplomatarium Hontense I, Budapest 1888, č. 29; (1298 III. 30) – zmínka z listiny z r. 1368, 1299 před VII. 23, CDP-OkI, č. 158; 1290–1301 před I. 18, LTR, s. 33.
- 85 1295 IX. 27, CDAC V, č. 76. „Milites“ se vyskytují častěji v zákonech Štefana I., jinak je jejich pojmenování v 11. a 12. stol. zřídka. V mezích královské župy se sem tam objeví takovíto menší zeměpáni, kteří se sami považují za bojovníky bezprostředně závislé na králi. Lederer, E.: Štruktúra, s. 525.
- 86 Jak známo, „homo regius“ sídlil v Uhrách na vlastním majetku. Pro uherské poměry viz mandát z 1296 VI. 24, CDH VII, 5, č. 344 (srv. pozn. 36). Jedenkrát, ovšem až v dokladu z r. 1332, vystupuje jako královský člověk též hradecký iobagion (viz Györffy, Gy.: Földarajza I, s. 59).
- 87 Doklad se váže k Padání na Žitném Ostrově (viz listina ostřihomské kapituly z 1291, CDH, VI/1, s. 171–173). V zákonném článku 24 Ondřejova dekretu z 1291 II. 22. (CDH VII/2, s. 139–147) je ale termín „turris“ postaven naroveň pojmu „castrum“. Terminologické doklady na označení sídel nižších feudálů rozmnožuje 10. artikl zákonných ustanovení Ondřeje III. z 1298 VIII. 5 (CDH VI/2, s. 130 až 147), který nařizuje zbořit bez povolení postavené „munitiones seu castella“, z nichž by královi mohlo hrozit nebezpečí odboje.
- 88 Srv. pozn. 69.

Zusammenfassung

Der niedere Adel im tschechischen Staat und Ungarn am Umbruch des 13. Jahrhunderts im Lichte schriftlicher Quellen

Der im Titel der Studie angedeutete Fragenbereich veranlaßt den Historiker vorerst die Grundzüge des Entstehungsprozesses der höheren und niedrigen Adelschicht in den beiden mittelalterlichen Staaten – Böhmen und Ungarn – zu untersuchen. Zusammenfassend kann man feststellen, daß sich die politischen Machtpositionen des Adels, einer mehr oder weniger geschlossenen sozialen Gruppe mit markanten äußeren und inneren Merkmalen, sowohl im tschechischen als auch im ungarischen Staat gegen Ende des 13. Jahrhunderts im ganzen gesehen ungewöhnlich gefestigt haben; dabei erreichte die Differenzierung dieser Gruppe in eine niedrigere und höhere Schicht gerade damals einen kompromißlosen Charakter, obwohl man in Ungarn den Anfang dieses Prozesses bereits im Verlauf des vorhergehenden 13. Jahrhunderts verfolgen kann.

Die letzten Jahrzehnte des 13. Jahrhunderts waren also jene Zeit, in der es zu einer ausgeprägten Differenzierung der machtpolitischen Ambitionen der genannten beiden Komponenten des Adelsstandes gekommen ist, die in der unterschiedlichen ökonomisch-sozialen Stellung wurzelte. Die vorliegende Studie will bloß die ökonomisch-sozialen Verhältnisse (und ihre Spiegelung in der sogenannten Überbaukomponente) des Kleinadels untersuchen und tut dies nach Angaben schriftlicher Quellen, vor allem diplomatischer Natur, die die verlässlichsten Daten bringen. In erster Linie stützt sie sich auf die Gesamtbearbeitung des Urkundenmaterials aus der Kanzlei der letzten Přemysliden Václav II. und Václav III., des letzten Arpaden Andreas III. und Angaben anderer diplomatischer, eventuell auch erzählender Quellen.

Grundsätzlich rekrutierten sich die niedrigeren Schichten des Adelsstandes aus freien Kämpfern, freien und unfreien Lehensmannen und verarmten Sprößlingen des Hochadels. In beiden Ländern charakterisierte sie damals ein Grundbesitz geringeren Umfangs (mindestens zwei Feldtrassen) und die Kriegsdienstpflcht. In Böhmen beschränkte sich die Sphäre ihres politischen Einflusses auf die Vertretung in den Provinzlandtagen und-gerichten, in Ungarn fanden sie ihr Betätigungsfeld vor allem

in den sogenannten Komitaten, wo sie als Gespane allerdings mehr Gelegenheit fanden die Beschlüsse der Zentralregierung zu beeinflussen, und in die Rechtsprechung und Verwaltung einzugreifen. Die innere Differenzierung des Kleinadels war in Ungarn unvergleichlich vielfältiger und zeigte besondere Züge. In beiden Staaten werden die Angehörigen des Kleinadels von den Quellen übereinstimmend als „miles“ oder „serviens“ bezeichnet, während der Terminus „vladyka“ nur in tschechischen Quellen erscheint.